

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ
и
ИНСТИТУТ ЗА СРПСКИ ЈЕЗИК САНУ

СРПСКИ
ДИЈАЛЕКТОЛОШКИ
ЗБОРНИК
LXIII

РАСПРАВЕ И ГРАЂА

Уређивачки одбор
*Др Недељко Богдановић, др Милан Драгичевић,
др Мирослав Николић, др Драгољуб Пејировић,
др Слободан Реметић*

Главни уредник
СЛОБОДАН РЕМЕТИЋ

БЕОГРАД
2016

Мирјана К. Илић

ТЛЕ И ТЕЛО У СВЕТЛУ ИСКУСТВА С БОЈАМА У ГОВОРУ СТАРОПЛАНИНСКОГ КРАЈА*

Апстракт: У раду се указује на чињеницу човек бојом именује свет око себе, али и себе самога. У раду ће бити разматрани називи где боје учествују у номинацији простора и тла који човека окружује и називи који се односе на здравствено стање људског организма. Оно се може очитовати бојом (изгледом) појединих делова људског тела. Даје се систематизација стечених сазнања, указује се на учешће назива за боје у топонимији и микротопонимији, али и назива који показују која боја прати одређене промене у телу и на телу човека. Региструје се способност говорника да језичком сликом представе биолошке чињенице људског живота.

Кључне речи: *српски језик, народни говори старопланинског подручја, називи за боје, именованье тла, здравствено стање организма и боје.*

УВОД

Тема рада су дијалекатске лексеме које су мотивисане неком од основних боја: бела, жута, црвена, црна, плава, модра, зелена. Обојеност простора или неке површине представља јак перцептивни утисак те се боје у лексички налазе у свему што нас свакодневно окружује: земљишту и конфигурацији тла, биљном и животињском свету, јелу и пићу, а односе и на сам изглед човека.

За ову прилику осврнућемо се на лексику мотивисану бојом везану за тле и изглед човека старопланинске области, географски гледано, а лингвистички гледано за лексику тимочко-лужничког поддијалекта призренско-тимочке говорне зоне.

Старопланинско подручје (источна Србија) обухвата планинске пределе дуж српско-бугарске границе, десно од Тимока, а на сектору од реке Височице (у пиротској општини) на југу до Вратарничке клисуре, близу Зајечара, на северу. Цело подручје настањено је Србима православне вероисповести,

уз присуство малог броја Рома, који су углавном билингви и више смештени у самом Књажевцу него у планинским селима, док на крајњем југу овога подручја има села са припадницима бугарске народности, чији језик припада истом дијалекатском подручју као и српска насеља (Богдановић 2015b). Говор Старопланинаца је специфичан јер припада групи периферних и веома архаичних српских говора који су накнадно претрпели и одређене балканистичке утицаје.

Навешћемо неке карактеристичке црте које овај говор управо диференцирају у односу на савремени српски стандардни језик.

У фонетици најкарактеристичније су следеће црте¹:

- експираторан акценат (*дрвó, човéк*);
- присуство полугласника у вокалском систему (*дън, сън*);
- присуство вокалног л (*слнце, слзá, влна*);
- стари глас јат се свуда доследно замењује са *е* (*несъм, сѣарéј*);
- јавља се глас *s* (дз) (*сид, брónса*);
- чува се финално л (*бел, цел, работѣл*);
- промена *к, г + е, и* у *ћ, ђ* (*рѹће, нóђе*);
- замена старих група **tj, *dj* у *ч, џ* (*ноч, меџá*).

У морфологији неке маркантније црте биле би следеће:

- именице I Стевановићеве врсте у ном. мн. имају наставак *-е* (*волóве, козарe*);
- именице I Стевановићеве врсте у ном. мн. имају наставак *-је* (*мúжје, црѣје, Тимóчање*);
- заменице имају неке посебне облике који су резултат посебног језичког развоја локалног система или су пак резултат неких гласовних промена (*није, вије, оније*);
- показне заменице јављају се са партикулом (*овија човéк, овија деџá*);
- јавља се аналитичка компарација придева (*ѣомлад, ѣодобар*);
- јавља се употреба члана, добијају га све именске речи (*људѣви, же-неве, деџáва*);
- глаголски систем се такође раликује од стандарда (нема инфинитива, многи глаголски облици имају другачији лик у односу на стандард);
- разлика постоје и у синтакси, лексици.

* Рад је настао у оквиру пројекта *Дијалектолошка исѣраживања срѣског језичког ѣросѣора* (бр. 178020), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Владе Републике Србије.

¹ Богдановић 2015b: 15–54.

*

У карактерисању људског тела употребљавају се називи за основне боје: *бела, црна, црвена, румена, њлава, модра, зелена* и *жуџа*, али њихова семантика је врло специфична када се односи на човека и разликује се од истих тих придева када означавају колоритну датост уопште.

Назив “људске боје“ први пут у нашој лингвистици спомиње академик Милка Ивић² у својим лингвистичким огледима скрећући пажњу на посебну употребу придева за основне боје када су људи у питању.

„Под `људским бојама` подразумевају се овде оне колористичке датости које могу бити својствене људском бићу – његовој кожи, његовим косматим деловима, његовим очима, његовим ноктима.“³

Та условно речено посебност састојала би се у чињенице да се у материјалном, визуелном смислу речи једна иста колоритна датост, тј. њен назив, битно разликује када се односи на предмет и када се односи на човека.

У примерима типа:

Сукња је њлава;

Милица је њлава; то нису две исте колоритне датости и сваком говорнику српског језика је јасно да плава сукња има боју сличну боји ведрога неба, а да је Миличина коса заправо боје зрелог жита, дакле жута.

Проф. Милка Ивић (Ивић, М. 1995: 28–29) наводи да су „...колористичка детерминација људи и ствари два различита феномена...“ те се зато и може рећи: *...Сукња је њлава. Коса (joj) је смеђа*, још и: *Сукња је њлаве боје. Коса (joj) је смеђе боје*, а не може: **Милена је њлаве боје, а Васа смеђе боје*. него једино: *Милена је њлава, а Васа смеђ.*“

*

Боја као материјална реалност присутва одређених хемијских елемената у предметима и природним објектима, и као психичка реалност која се дефинише као утисак што га на човека, посредством чула вида остављају осветљени предмети, може се изучавати са различитих аспеката, а нас овде занима само лингво-културолошки приступ. У најкраћем он би се могао сажети као: увид у опсег и карактер употребе речи којима се означавају боје за именовање а) тла, и б) за индикацију промена у стању људског организма. Социјално окружење у коме се ове функције језика испитују јесте говор Старопланинаца – житеља западне стране Старе планине (источна Србија),

² Ивић 1995: 42.

³ Ибид: 47.

који се у дијалектолошкој науци именије као тимочко-лужнички тип при-зренско-тимочке дијалекатске области.

Сама реч *боја* је турцизам (tur. *boya*)⁴. У старосрпском језику са тим значењем је постојала реч *масѿ* (*maz-ti*, са првобитним значењем „боја рупи, боја цорсе“⁵) и масити „бојити“, од које у народним говорима источне србије постоје остаци попут *маићевина*, оно што је (пређа или тканина) спремљено за бојење, што треба да се масти или по тимочко-лужничком – *мьсѿи*, *мьсѿило*, затим *умаиќал се* „упрљао се, уфлекао се“ и сл., али и шире познати израз „пребојен различитим мастима“. У другим језицима са значењем „боја“ постоје адекватне лексеме: *color* (енг.), *colore* (итал.), *farbe* (нем.), *barva* (слов.), *цвет* (буг.), *цвет* (рус.), *chroma* (грч.), *farve* (дански), *spalva* (литвански) итд.

А) БОЈЕ У ИМЕНОВАЊУ ТЛА

Може се посматрати учешће назива за боје у стварању термина земљописне функције, имена конкретног простора (микротопонимија), а може се потражити и пронаћи и нешто назива за боје у ојконимима, именима насељених места.

Најпре ојконими. Подручје које имамо у виду има села: *Црвење*, *Црни Врх* (у народу, сходно дијалекатским карактеристикама локалног идиома: *Црни Вр*), а томе типу мислимо да припадају *Жуковац* и *Жлне*,⁶ у којем видимо основу *жлѿн-* и чињеницу да су *Црвење* и *Жлне* суседна села и да у настајању ових ојконима може бити значајан моменат и девергенција у изгледу тла на којем су замештена.

Карактер имена имају, разуме се, и топоними, иако су они чешће на удару било стандардизације, било корекције у томе духу (када се *Дел* и *дел* (планинска коса) задржавају у говору, али претварају у *Део/део* у катастру).⁷

За пример узимамо обимну студију с пребогатом грађом *Ономасѿика Заглавка* Јакше Динића (в. Литературу). Тамо налазимо:

⁴ Шкаљић 1966: 146.

⁵ Petar Skok: *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili stpskoga jezika*, II, JAZU, Zagreb 1972.

⁶ Реч је скоро дежурни пример употребе вокланог *л*, које због природе ојконима, односно њиховог званичног статуса, није прешло у *у*. Птица жуна, којој се обично приписује настанак *Жлна*, у овом крају се зове *жлнá* или *жлѿѿрка*.

⁷ О разликама у службеној и народној микротопонимији, подручја блиског старопланинском (Сврљиг и околина), имамо рад Слађане Степановић Николић *Службена и народна микрoпoнoнимија Сврљига*, Прилози културној историји Сврљига, књ. 2, Сврљиг 1992.

Село Алдинац: *Бела бара*, стр. 90, *Зелен град*, 92, *Мрћин трап*, *Мрћина* падина 94, *Црвени град*, 95, *Црвени камен*, 95.

Берчиновац: *Рујак*, *Рујшиије*, 126;

Горња Каменица: *Жлџи камен*, *Забел*, 1;

Горња Соколовица: *Црвена река*, *Црвени брег*, 166;

Доња Каменица: *Модро бучје* 212;

Дрвник: *Писаница* 132;

Жуковац: *Жуковачка река*, *Жуковска воденица*, ~ река, ~ ћуприја, *Зеленика* 244-245;

Локва: *Бели брег*, *Бели повит*, 268;

Причевац: *Белешева падина* 295, *Црни дол*, *Црно трње* 298;

Радичевац: *Бели брег*, 310, *Забел*, 312, *Црвењача*, *Црнич*, 316,

Репушница: *Тевна чаршија* 331;

Старо Корито: *Бела њива*, 341, *Црвени брег*, *Црна река* 343;

Трговиште: *Жуковска падина*, *Зеленика* 355;

Штитарац: *Бело дубје*, 378, *Сињи брег*, *Црновршање* 380;

Штрпци: *Бела ливада*, *Белчичка мала* 390, *Црни вр* 392.

„У Заглавку смо забележили 3 710 топонима“, обавештава аутор (Динић 2004: 40), а према њима, наш узорак од 40 микротпонима узет, за анализу, чини једва нешто преко 1%.

Могло би се поставити питање: зашто је удео боје у именовану простора (микротопонимија) овако скроман, а један од могућих одговора могао би бити у следећем размишљању.

Истина је да је сва природа, као све на свету у некој боји, али је код простора то специфичан случај. Сваки део земљине површине, иначе компонован од многих реалија различитог облика и састава, у некој је колористичкој перспективи. Али ту треба разликовати оно што је пред посматрачем, те ће, очекивано, најчешће бити предмет комуникације, и оно што је на удаљености од њега. Истина је да је цвеће, лаички речено, најколоритније, али се његова боја већ на удаљености он неколико десетина метара не разликује. Другачије је то са истуреним облицима тла на удаљености где ће доминирати нека од тамнијих боја која покрива и гуши све друге појединачне колоритне вредности. Други моменат је што највише боје простору омогућава тле и растиње. Како је растиње променљиво, нестално, сезонско, одређено вегетативним периодима, није погодно за име које иначе значи неку трајну карактеристику.

Отуда су шуме или ливаде *зелене*, а што су удаљеније или што су загаситије боје лишћа, онда и *модре* (Модро бучје), а врхови и долине *црни – њамни*. Тако је и на нашем простору. Тле и стене већ могу имати и неку другу боју – *жути, сиву, белу*. Водене површине приказују се оку у зависности од околине, од дубине воде, или од неба који се на тој површини огледа.

Па ипак, и овако мали узорак омогућава нам неке закључке.

1. Називи за боје употребљавају се и за обликовање микротопонима у рејону Старе планине (западна страна планине и побрђа, будући да источна страна припада Народној Републици Бугарској, као део масива који се продужава далеко на исток).⁸

2. У творби забележених микротопонима, изведених директно или секундарно (в. ниже) учествују називи за боје: *бела, црна, мрка, сиња, модра, жутиа, зелена, црвена*, те *рујна и њевна*.

Топоними: *Бели брег* х 3, *Бела бара, њива, ливада*, *Бело дубје*, *Жлти камен*, *Сињи брег*, *Црвени брег, камен* – несумњиво долазе према квалитету тла које обележава његова боја; као и *Црвењача*, или *Црна река* (текућица из рудног тла);

Бели њовић, *Бело дубје* од колористичких вредности фитонима (павит – „павит бијели *Glematis vitalba*), дуб), *Црно трње* (црни трн – *Prunus spinosa*) (Симоновић 1959, на одг. местима), као и *Зеленика*,

док би изглед, настао на удаљености објекта од посматрача (и творца микротопонима) кумовао онимима: *Црни врх, дол*.

Не би било несхватљиво да се место са евентуалним остацима неке грађевине, којој се више не зна имена, именују према тлу (*Црвени град*), или према биљном покривачу тла (*Зелени град*).

Секундарни микротопоними били би они настали од већ постојећих онима, за нас значајних утолико што и за њихов настанак претпостављамо неку везу са називом за боје. То су: *Мрћин* трап, падина према личном надимку Мрка; заселак *Црновршање* према називу досељеника из Црног Врха; *Белчичка* мала, према фамилији Бељчичи, а назив фамилије су и *Црнички*, затим све изведенице од ојконима *Жуковац*, или оне изведене од фитонима *руј*. *Забел* је термин власничке терминологије. Он означава међу шуме, која је

⁸ Разуме се, тамо је, преко планине, бугарски језик, али наука учи да су суседни говори, с обе стране државне границе, врло блиски, па би проучавање питања боје и простора (топонимије целе планине) било врло занимљиво, и у ономе што би било слично, и у ономе што би било различито.

настала задељаним, *забељеним* граничним стаблом, по посебном поступку.⁹ Писаницу видимо као синоним за нешто шарено у простору.¹⁰

За потпунију слику истраживаног феномена послужићемо се записом о стању у Сврљишкој котлини, суседној Заглавку, за коју имамо потпуне податке у: Богдановић 2005: 88. Тамо налазимо следеће микротопониме настале на основу боје (изостављамо скраћенице атара, које се могу видети у назначеном издању):

„Бела: ~ вода, ~ земља, ~ ливада, ~ река, Белава, Веле воде, Белешина, Бели брег, ~ камен, ~ каденац, Белило, Белински трап, Бели поток, Белица, Беловина, Белоиње, Бело камење, Бел пут, Белутак, Белутје, Белчићи;
жута: Жути камен;
зелена: Зелени вир;
модра: ~ стена, Модро бучје;
румена: Рујак, Румењак;
сиња: Сиња вода, Сињи вир;
црвена: ~ бр, дувка, ~ крушка, ~ стена, Црвени брег, ~ дол, камен, ~ поток, ~ пут, ~ типац, Црвењача;
црна: Црни вр, ~ брег, Црнољевица, Црно трње.“ (Богдановић, 2005 : 88).

Блискост инвентара сврљишке и заглавске микротопонимије је у структурном смислу очигледна, уз мале неподударности броја примера који представљају једночлане деривате од ознака за боју: сврљишки терен, рецимо, има: *Белаву, Белешину, Белицу, Белило, Румењак, Црнољевицу* и сл., док Заглавак има *Зеленику*, коју у Сврљигу немамо, и поред чињенице да је зелена боја простора, као и другде, доминантнија у односу на друге површине.

Имамо утисак да у заглавској микротопонимији нису искоришћене све могућности тла означеног бојама, које видимо у земљописној терминологији југоисточне Србије. И овде ћемо се послужити књигом проф. Богдановића *Земљописна и њој сродна лексика југоисточне Србије*. Да наведемо само неке ознаке тла: бела земља, бела кал, белило, белица, гарак, пепељуша, сивыц, црвениц, црвеничина, црепуљача „црвенкаста земља погодна за израду црепуља“, а вероватно и то није све (Богдановић, 2008).

⁹ По усменом обавештењу проф. Недељка Богдановића, руководиоца пројекта *Културно и језичко наслеђе Старе џанине*, међу утврђују власници суседних парцела тако што се једна парцела шуме ограничи тиме што се скине кора (око пола метра по дужини, у висини очију) са последњег, граничног стабла и то са спољашње стране. Дакле, на забељеној страни је суседова парцела.

¹⁰ *Писана бука* у неким атарима преводи се на „буква шарена стабла“.

У творбеном смислу (и код једночланих и код вишечланих топонима), нема појава значајних за нашу тему.

Б. БОЈЕ КАО ИНДИКАЦИЈА ПРОМЕНЕ У ЉУДСКОМ ОРГАНИЗМУ

О здравственој култури овога подручја имамо рад Гордане Живковић (в. литературу). Тамо налазимо више обавештења о медицинској нези у прошлости.

Старопланинци су дуго били без праве медицинске неге. У Књажевцу је отворена прва болница 1838. године¹¹ и у њој је радио и боленике лечио Гојко Марковић „родом из села Добрње у округу Пожаревачком. Он је 1813. године био заробљен и одведен у Смирну и Александрију и предан тамо, неком грчком ећиму, где је он практично лечење научио...“ „Лечио је живиним препаратима, прашковима од цикорије, пилуле за чишћење а примењивао је и кађење“.¹²

Гордана Живковић даље наводи да је нова болница подигнута 1849. године и да је у њој радио прави лекар, доктор Мачај. Али, иако је долазак и рад доктора Мачаја био изванредан помак у здравственој култури, мештани су и даље наставили да се лече биљем и лековима животињског порекла и да верују да су болести дело нечистих сила и последица магијских радњи.

Иако недовољно просвећени у здравствено-медицинском смислу, људи тог краја су знали да разликују здрава и болесна стања људског организма. Та разлика је била битна јер је одлучивала и да ли треба нешто учинити или не. У разликовању та два стања неким људима су као индикација стања служили: општи изглед неке особе, изглед дела тела, боја људских излучевина и сл. Боја тена, коже, боја дела тела које боли су одлучивали да ли треба тражити помоћ или не.

У даљем тексту ћемо навести боје које карактеришу здрав изглед и боје које карактеришу неко нездраво стање и то на примерима дијалекатске лексике овог краја.¹³ Затим ћемо упоредити то стање са лексиком коју су забележили дијалекатски речници ове зоне: *Речник њиројског говора* Драгољуба Златковића (скраћено РПГ), *Тимочки дијалекатски речник* Јакше Динића и *Речник њимочког говора* Љубише Раковића Кожелца. Наш је задатак да се бавимо језичким реалностима, те нам је здравствено стање само под-

¹¹ Живковић 1999: 640.

¹² Тихомир Ђорђевић, према: Живковић 1999: 640.

¹³ Грађу са терена добили смо од осталих истраживача пројекта Културно и језичко наслеђе Старе планине, на чему им остајемо захвални.

лога за уочавање, регистровање и опис лексике, док опис самог здравственог стања излази из оквира нашега рада.

Боја здраве особе

Здрава особа има „своју боју“ и она је за остале чланове породице, или уже заједнице (комшилук, село, школа) уобичајена.

Здрава особа се обично не дефинише по боји, иако је јасно да је по боји тена неко црн (ако је тамније боје од уобичајене), жена је: *црнка*, *илáвка*, *бéла*,¹⁴ па то може бити и у говору жаргонског типа: *гаравуша*, *илáвúша*, *илáвоићíња*, или пак као надимак, како је та боја изразито друкчија од уобичајене: *белáча*, *жлѝиáча*, *рѝца*.

Боја здраве особе је на нивоу идеала, а идеал телесне лепоте у овом крају је *бело* и *румено*, какве су најчешће девојке и младе невесте.

У збирци свадбених песама сврљишког краја *Бела лоза*, наилазимо на песму намењену скоро доведеној снахи, чији почетак гласи: „Ој Моравко, ћери моја // зашто си ми *жуиша бледа*“, а онда се ређају могући разлози: зла свекрва, зла јетрва, зли девери, зликов војно, па и „змеј који не даје да се с миром иде на студенац по воду“. (Богдановић, 2015: 83).

Поремећај стања организма и боја

Лексика којом се карактерише нездраво стање организма знатно је богатија од оне по којој се карактерише здраво стање.

Кад наступи нека промена у организму, обично као реакција тела на спољашње или унутрашње процесе, јавља се и промена боје, што је, ако се то догађа на видним деловима тела, приметно за суживотнике.

Постоје у језику довољне могућности да се то што се наметне оку и означи речју или изразом.

1. Општи изглед човека (са негативном конотацијом) обично је последица промена у крвотоку, тако да је основна индикација која се уочава на промени боје да човек:

побледи: *бледéје* (бледети) (РПГ I, 58), *бледијати* (потпуно бео, веома бео) (РПГ I, 30), *бледуџњáв* (бледуњав) (РПГ I, 58);

помодри: *модрéје* (постојати све више модар, добијати болесничку боју) (РПГ I, 459), *модрелáн* (особа болесног и ружног изгледа) (РПГ I, 459);

поцрвени: *црвенéје се* (руменети се од стида, радости, болести, узбуђења) (РПГ II, 557); *црвењáк* (пеј. мушкарац црвен у лицу) (РПГ, 607);

¹⁴ Акцент је експираторан и бележи се знаком / ' /.

позелени: *зеленеје* (1. добијати све израженију тамножуту боју, болесничку боју; 2. бити јако узбуђен (љут, уплашен)) (РПГ I, 308), *жлїи-зелен*¹⁵(који је позеленео од јада, љутине) (РПГ I, 200) ;

пожути: *жлїи* (жут) (*Млого си сїанула жлїиá у лицé*) (РПГ I, 200), *жлїиља* (онај који је жут у лицу, онај који је болестан) (РПГ I, 200), *жлїина* (болешљива жена) (РТГ I, 126);

поцрни: *црн-жлїи* (који је тамножуте боје коже) (РПГ II, 560).

Тежина општег стања организма мери се у оквиру процеса: губи природну боју – добија неке неприродне нијансе (од жуте до црне).

Најблаже је кад се изгуби природно стање крвотока, па се појави бледило, односно тен слабије изразитости. То Старопланинци једноставно дефинишу попут овог исказа: „*Прéйраји се, ѿблeде, ѿа кáйка крв у њег нéма*“¹⁶. На много теже опште стање организма указују нијансе жуте, плаве, зелене па све до црне.

Све те боје организма реферишу на неку загаситу, тамнију нијансу од природне боје тена и коже која указује да није реч о препланулој кожи или вишку пигмента, већ болесном стању организма које се манифетује мат и загаситом бојом тела уопште. И што је нијанса ближе *црној*, стање је теже.

На блажи поремећај у организму упућује црвена боја, која може имати и позитивну конотацију (*црвénко* је леп и румен мушкарац (РПГ II, 557)), али чешће има негативну конотацију и упућује да је реч о одређеном, негативном емотивном стању (*црвенíје се* (стидети се) (РПГ II, 556)).¹⁶ Жута и зелена могу упућивати на негативна емотивна стања, бес и љутину, али се могу односити и не нездраву боју тене болесне особе.

„Нездрав“ односно са промењеним здравственим стањем организма, човек и пожути, па и позелени (од беса и сл.).

Разуме се, овде се јавља и питање дефиниције стања, будући да није искључено да дотична социјална заједница неке нијансе плавог (модрог) доживљава као „зелено“, односно да се и код других боја појављује помућеност. Овај крај познаје не само бело него и *белужњáво, ѿбелéло, избелéло; црнó, ѿцрнéло, зацрнéло, ѿѿиьвнéло*, па још дескриптивно (да

¹⁵ Из техничких разлога акцентовано вокално л, и полугласник њ, означава се болдом.

¹⁶ Додуше, систем ових ознака чини се да може бити и овакав: *црвенéје* „постаје црвен сам од себе“ – црвени од стида, а *црвије се* „одаје црвену боју“, зрачи црвено. Кад, рецимо, нема доброг вина за славу, али има неко које и није најбоље, домаћина спасава пословица: „Нека се црвије оно (тј. вино), а не ја!“ (Према разговору са студентима из старопланинског подручја).

Плав се јавља и са позитивним значењем *їлавушко* (леп мушкарац светлијег тена и косе) (РТГ II, 124), плавојћо (плавојко, плаувшан) (РПГ, 382) али и са негативним *їлвко* (знак болести на телу) (РТГ II, 124).

Сињ значи отворено плав: *сињейине* = модрице; сва му грбина од *сињейине* (после туче);

їосињела онај ногá па се надулá.¹⁸

Модар, модро.

Помодрело је ударено место. Место где се јавља модрица. Модар је и набој на стопалу, који се зове *модрџи*.

У овом крају не постоје плаве очи, већ модре очи. Такво је лице модро, а надимак *Модрокоц* (модроокац!). Ако су изразито модре да обележавају цело лице, такво се лице назива *модруљан*, а жена *модруља* или *модруљана*. Кад упре поглед у нешто, онда је „*измодрил*“.

Дакле, овом се бојом обележавају и особине које се не тичу здравља и нездравља организма, али има и оних које управо то обележавају.

Постоји претња: „*Кад те изудáрам, има да те сву омóдрим*“ – начиниће јој модрице, биће од боја (од тепање) у модрицама.

Румен има увек позитивно значење и одлика је здравља, али и лепоте младог бића. *Зацрвила се у лице*. У дијалекатким речницима значење румен се везује за другу основу: *црвенишк* (црвенкаст, који је руменог лица) (РПГ II, 557). Та бледоцрвена боја одраз је здравља, а јача нијанса је израз болести (повишене температуре, кардиоваскуларних проблема и сл.).

Црвен углавном означава интензивнију нијансу коже и индикатор је болесног стања: *їоцрвенел*, *зацрвил се*, *зацрвила се* па че пукне, – од температуре (има ватру, уватила га огњица); *црвије му се у око* = пукао му капилар. Црвено је и одлика психичког стања (*црви се* = стиди се; *зацрви се* = узбуди се; *їрецрвенела* = огуллала на нешто од чега би требало да се стиди).

Црно је обично знак врло озбиљног здравственог стања често физичког, али и душевног, емотивног: *їоцрнео*, претпео неку промену у телу (болест, туга, изненађење, страх): *сїанул црн како углен*: *їоцрнела ко земља*; *земљосан*, *їреїраил се у лице*.

¹⁸ За сличну ситуацију код стоке имамо запис из села Жлна, где се за оболело виме животиње каже да *їосивеје*. Од усов: „*На овиу їосивеје виме. Уїврди се, боли. Тронишка сїолица обрне се уїоље. Сас їрви крај: Сїу, сїуїи, назад се врни! и їека їри їуїи, и їиїне се оној виме, и їројде.*“

Одређивање здравственог стања човека по боји са творбеног аспекта разликује:

1. Деривате под којима се мисли на речи добијене у процесима афиксације:

1а. суфиксације: *белијаӣ* (потпуно бео), *белина* (беоњача), *ѿлавко* (знак болести на телу), *модрейина* (модрица, убој), *модрељана* (плавоока жена и особа са помодрелом кожом услед болести)...

1б. префиксације: *ѿбледије* (бледети, побледети)...

2. Композите: *белоклейав* (који је светле пути и светле косе), *рицоваклес* (тамносмеђ), *белоѿрејав* (човек белих трепавица),...

3. Лексеме добијене конверзијом: *црвен* (црвенило, румен)...

Систематизација позитивних и негативних назива у којима се човек карактерише по боји

	Бео	Блед	Сед	Црвен	Риђ	Румен	Плава	Модар
Тен +	да	не	не	да	не	да	да ¹⁹	не
Тен –	да	да	не	да	не	не	не	не
Коса	да	не	да	да	да	не	да	не
Очи	не	не	не	не	не	не	да	да
Кожа +	да	да	не	да	не	да	не	не
Кожа –	да	да	не	да	не	не	да	да
Емот. стање +	не	не	не	да	не	да	не	не
Емот. стање –	не	не	не	да	не	да	не	не
Антр. тип	да	не	не	да ²⁰	да	не	да	не

	Црн	Црномањаст	Жут	Зелен	Сив
Тен +	да	не	не	не	не
Тен –	да	не	да	да	да
Коса	да	да	не	не	да
Очи	да	да	не	да	да
Кожа +	да	не	да	не	не
Кожа –	да	не	да	не	не
Емот. стање +	не	не	не	не	не
Емот. стање –	да	не	не	не	да
Антр. тип	да	да	да	не	не

¹⁹ У значењу светао тен.

²⁰ Уколико се узме у обзир композита: *црвенокожац*.

Легенда:

Тен +: кожа лица здравог изгледа, тј. са позитивном конотацијом

Тен –: кожа лица нездравог изгледа, тј. са негативном конотацијом

Коса: боја косе

Очи: боја очију

Кожа+: кожа, пре свега, откривених делова тела: руке, ноге, врат и сл. здравог изгледа, тј. са позитивном конотацијом

Кожа –: кожа, пре свега, откривених делова тела: руке, ноге, врат и сл. нездравог изгледа, тј. са негативном конотацијом

Емотивно стање +: радост, узбуђење и сл.

Емотивно стање –: бес, љутња, завист, пакост и сл.

Антрополошки тип : обележја четири основна антрополошка типа: беле, црне, жуте и црвене расе.

Да: могућа семантичка реализација, нпр. *очи* могу бити *модре*.

Не: није могућа семантичка реализација, нпр. *коса* не може бити *модра*.

Када неко има *бело лице*, то може значити да је светлога тена, али човек *їобели у лицу* када му позли, када је болестан, када се емотивно потресе и сл.

Придев *црвен* у вези са изгледом коже лица или других делова тела може имати позитивну и негативну конотацију:

а) благо зацрвенела кожа може бити израз здравља;

б) црвенило у лицу може бити и знак прехладе, али и неке озбиљније болести.

С друге стране, када је кожа *румена*, то је увек знак здравља, снаге и виталности организма.

Неко може бити *їлавог їена*, тј. светлога тена али никако **модрога їена*. Коса може бити *їлава*, али не може бити *модра*, а када је кожа *їлава* или *модра* то је увек негативно значење, јер је последица ударца, нагњечења, промрзLINE или слично.

Када неко *їоцрни*, то може имати позитивно значење ако му је кожа потамнела услед излагања сунчевим зрацима, али ако *їоцрни у лицу*, тј. потамни а није се излагао сунцу, то има негативно значење, јер је одраз нездравог стања организма.

Нездрав је и онај који: *їосиви*, *їозелени* или *їожуїи у лицу*.

Боје у функцији људских боја, тј. у вези са човеком могу имати и позитивне и негативне конотације (придев *бео*, *црн*, *црвен*), а могу имати и различите домене употребе, нпр. придев *їлав* има шири домен употребе као људска боја него придев *модар*.

Назива који негативно квалификују човека има више, јер оно што је позитивно и добро није маркирано и не треба га посебно истицати, а оно што је негативно јесте нека промена стандардног, очекиваног стања и треба је санирати.

Називи неких болести такође су изведени од назива за боје: *црвѐни* ветар, *црни* приш, *жлѝенѝца*, *модрѝц*, уз по неку дијалекатску модификацију у фонетском инвентару (*-иѝѝ > -и*; *жлѝѝ* м. *жуѝѝ*; *-ѝц* према *-ац*).

Резултати процеса у организму: *бледѝло*, *црнѝло*, избљује *зеленѝло*, појавило му се *жуѝѝло*; остале му; *сиѝѝѝине*.

Међу лековитим травама има и оних које се именују по боји: *бѐли* слез, *жуѝѝѝ* раван, *зеленѝѝца* трава (Живковић 1999: 646–648), *жуѝѝа* равуника.

Називи за оболеле према некој болести која се означава бојом: *модрѝѝана* „жена с местимично помодзелом кожом услед неке болести“ (Рајковић 2014: 278).

Закључне напомене

1. Човек лако уочава обојену површину, али је визуелни утисак обојености несигуран и непоуздан, јер зависи од осветљености дате обојене површине, угла под којим светлост пада, од удаљености обојеног простора или површине и сл.

Боје су присутне у именовану простора: воде, земље, ливада, река али тих назива нема много (од 3710 топонима из пописа Јакше Динића, издвојено је око 40 или нешто више од 1% где се јављају боје).

2. Боја везана за човеково тело показује се као добар индикатор здравственог стања у ситуацијама када је стручна медицинска помоћ теже доступна. Боја у карактеризацији човековог здравственог стања има обично негативно значење, јер свака израженија обојеност човекове коже или делова тела, представља одступање од уобичајеног стања. Тако човек може да побели, пожути, позелени, поцрвени, помодри, поцрни у лицу и телу. И што је боја загаситија, стање човека је теже. За кожу и тен је једино добра бела боја у значењу светлог тена и румена боја када се односи на лице и образе. Тамне боје имају могу имати позитивно значење само када се односе на очи и космате делове (косу, бркове).

Човек жели да бојом означи како спољашњи свет који га окружују, тако и свој изглед и стања у коме се налази, али варљивост и непоузданост визуелног утиска обојености често га ограничава у томе.

Литература и извори

- Богдановић, Недељко. 2008. *Земљојисна и њој сродна лексика југоисточне Србије*, СДЗБ LV, 431–518.
- Богдановић, Недељко. 2015а. *Бела лоза*, Хемимонтана, Ниш 2015.
- Богдановић, Недељко. 2015б. *Језик и говор Сјаројланинаца*, рађено по пројекту Културно и језичко наслеђе Старе планине, Хемимонтана, Ниш.
- Динић, Јакша. 2004. *Ономастџика Заглавка* (сепарат), Ономатолошки прилози XVII, Београд 2004, стр. 7–404.
- Динић, Јакша. 2008. *Тимочки дијалекајџски речник*, Институт за српски језик САНУ, Београд.
- Живковић, Гордана. 1999. *Народне медицина у Књажевцу и околини*, у: Књажевац и околина (ур. акад. Петар Влаховић), Прештампано из Гласника Етнографског музеја у Београду св. 61 и 62, Београд, 639–669.
- Златковић, Драгољуб. 2014. *Речник џиројџског говора*, I–II, Службени гласник, Београд.
- Ивић, Милка. 1995. *О разликовању људи џо боји* у: М. Ивић: О зеленом коњу (Нови лингвистички огледи), Библиотека XX век, Словограф, Београд, 9–46.
- Рајковић, Љубиша Кожељац. 2014. *Речник џимочког говора*, Издавачко друштво Лексика, Неготин.
- Симоновић, Драгутин. 1959. *Бојџанички речник*, Посебна издања, књига СССXVIII, Институт за српски језик, књига 3, САНУ, Београд.
- Шкалајћ, Абдулах. 1966. *Турицџми у срџскохрвајџско језику*, Сарајево.

Прилог (казивања).

„Кад удариш нокат, он прво џоцрвенџе, па џомодрџе, па ако бџре гној, он џоџсујџе, џобледеџе па се отвори и истече бело гнојџште“.

„Оче да се зацрви у лице од рабџту, али оче и од пијалџк“ (аналогно: Када винце удари у лице!).

О пијаницама „Реџиције (они који пију ракију) џоцрнџу, а винције све црвењаци, па подбули“.

„Зажарило се у образџчи, а челце му гори“ (о детету кога је захватила ватра).

„Св џомодрџел од зиму“.

„Кад му уснице џомодрџу, тој му не ради срце добро“.

Мирьяна К. Илич

ЗЕМЛЯ И ЧЕЛОВЕК В ЦВЕТООБОЗНАЧЕНИЯХ ГОВОРА СТАРОПЛАНИНСКОГО КРАЯ

Резюме

В работе рассматриваются прилагательные, обозначающие основные цвета в сербском языке: *бео*, *црн*, *їлав*, *модар*, *црвен*, *румен*, *зелен* и *жуйї*, при помощи которых характеризуется как природа, так и человек, его здоровая внешность или какая-либо форма физического, душевного и эмоционального недуга. Отмечено, что человек при помощи цветообозначений часто описывает как окружающий мир, так и состояние своего организма. При этом цвет чаще всего указывает на нездоровую внешность или состояние организма. Также отмечается, что некоторые прилагательные, такие, как *плав* и *румен*, обычно связаны с описанием здоровой и желаемой внешности человека, тогда как другие, такие, как *зелен* и *жут*, связаны с нездоровой внешностью.

Ключевые слова: *сербский язык, народные говоры старопланинского края, цветообозначения, топонимы, микропонимы, состояние здоровья организма и цвета.*